

NIEUWSBRIEF

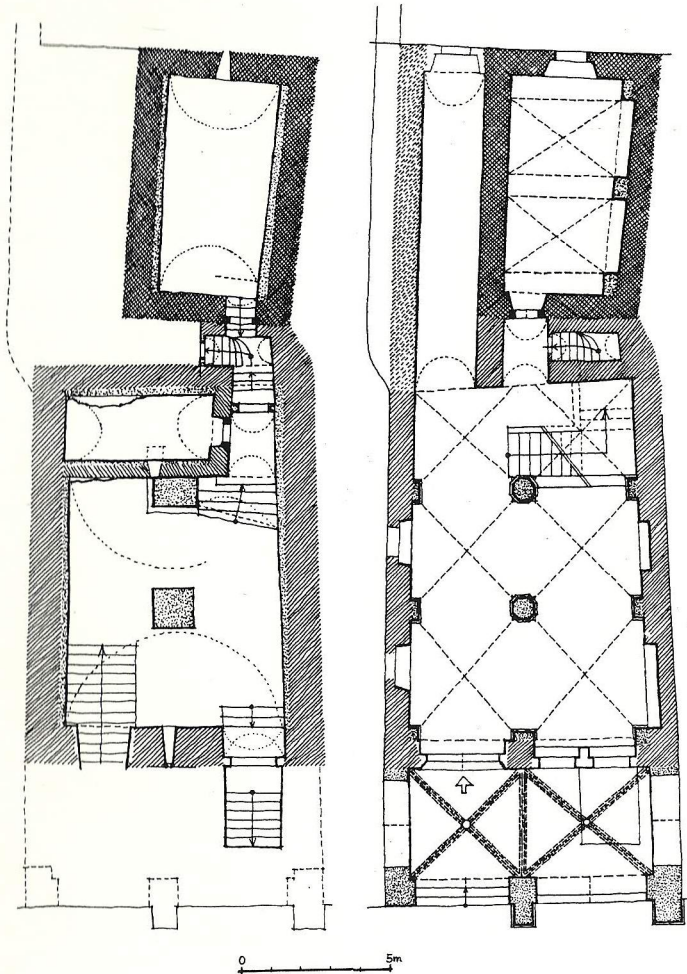
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 16

April 1996

Stichting Bouwhistorie Nederland

Algemeen bestuur: G.W. van Herwaarden (voorzitter)
G. Berends
A.H. van Drunen
H. Janse
J. Kamphuis
B.J.M. Klück
J.M.H. Penders (onderwijs-coördinator)
K.J. Steehouwer
D.J. de Vries

Dagelijks bestuur: R. Glaudemans (secretaris)
R.J.W.M. Gruben (penningmeester)
K. Emmens

Redactie Nieuwsbrief: G. Berends
R. Glaudemans
R.J.W.M. Gruben
R. Stenvert
M.E. Stades-Vischer

Redactieadres: **Nieuwsbrief Bouwhistorie**
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-6145225

Kopij / reacties: **Vóór 15 mei a.s. te zenden aan het bovenstaande redactie-adres.**
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

22 november 1995: een gedenkwaardige dag voor bouwhistorisch Nederland

22 november j.l. was voor de Stichting Bouwhistorie Nederland een gedenkwaardige dag: een project waarmee de SBN bij haar start was begonnen, nl. de formulering van een leidraad voor het bouwhistorisch onderzoek werd afgerond door het presenteren van het eerste exemplaar van deze leidraad aan RDMZ-directeur Asselbergs. Aan het opstellen van die leidraad - de eerste aanzet daarvoor werd door **Koos Steehouwer** in de eerste Nieuwsbrief van de SBN gegeven - ging een lange en intensieve discussie vooraf. Vóór de leidraad ten doop kon worden gehouden hield **Ad van Drunen** een inleiding over de relatie bouwhistorie-wetenschap. Hij herinnerde aan een aantal belangrijke recente gebeurtenissen, zoals de studiedag over bouwhistorie, die op 12 mei 1995 in samenwerking met de KNOB in Utrecht werd georganiseerd, de contacten met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten over het aanpassen van de model-monumentenverordening, de Conventie van Malta, de VINEX-ontwikkelingen, de Cultuurhistorische Verkenningen en het Steunpuntennetwerk, waaraan door de RDMZ wordt gewerkt. Tijdens zijn eerste formele ontmoeting met het bestuur van de SBN op 2 juni 1995 verzocht de heer Asselbergs aan te geven wat nu precies bouwhistorisch onderzoek inhoudt en kan betekenen voor het monumentenbeleid. De SBN heeft die handschoen graag opgepakt, waarbij, aldus Van Drunen, de volgende punten essentieel zijn:

- de decentralisatie van de monumentenzorg naar de gemeenten opent een nieuwe markt die een goede productomschrijving noodzakelijk maakt; niet de papieren monumentenzorg is belangrijk, maar het werken op de steiger, het onderzoek ter plaatse, dat door de bouwhistoricus als specialist wordt verricht;
- de terminologie moet helder en begrijpelijk zijn zodat alle betrokkenen precies weten waarover het gaat en wat de waarde is van het bouwhistorisch onderzoek in de restauratiepraktijk; doel moet immers zijn een zo verantwoord en kostenbewust monumentenbeleid;
- de trapsgewijze opbouw van globaal tot specifiek onderzoek om aldus tot een goede waardebeoordeling te komen.

De steeds hechtere verankering van het bouwhistorisch onderzoek in het monumenten- en restauratiebeleid heeft ook gevolgen voor het functioneren van de SBN: zaken als de contracten en contacten met de opdrachtgevers en de vraag hoe met de uit de bouwhistorische praktijk verkregen gegevens moet worden omgegaan zullen in het beleid van de SBN centraal gesteld moeten worden.

Het definiëren van het onderzoek blijft een belangrijk punt en dat geldt ook voor het kostenaspect: de bouwhistoricus moet erop gespits zijn goede offertes te maken, waarbij ook rekening moet worden gehouden met het opmeten. Van Drunen wees er tenslotte op dat er in de komende jaren veel werk aan de winkel zal zijn, want er zijn grote

achterstanden op het gebied van restauratie en onderhoud en vele monumenten zullen deskundig onder handen genomen moeten worden.

Jan Kamphuis zette aan de hand van zijn werkzaamheden in de gemeente Breda uiteen wat bouwhistorisch onderzoek in de praktijk betekent. Hij benadrukte dat dit onderzoek een belangrijk middel is om te komen tot het doel, nl. verantwoord (monumenten)beheer. Het is nu eenmaal zo dat monumentenpanden bij voortduring moeten worden aangepast aan veranderende eisen en omstandigheden. Dat roept telkens de vraag op: wat mag er en wat kan er vanuit een oogpunt van verantwoord monumentenbeheer? Gemeenten en andere eigenaren hebben steeds de neiging een radicale oplossing te zoeken, wanneer de bestemming van een pand moet worden gewijzigd: sla de wanden er maar uit, luidt dan het devies. Het is dan aan de bouwhistoricus om in samenwerking met andere deskundigen zoals kunsthistorici aan te geven wat de waardevolle constructieve elementen zijn, die behouden moeten blijven. Als hij dat in zijn rapport op een duidelijke en overtuigende wijze weet aan te geven, gaat er veel minder verloren dan nu vaak het geval is. Openbaarheid van de bouwhistorische rapportage is daarbij van groot belang. In Breda heeft Kamphuis door aldus te werk te gaan veel onheil weten te voorkomen en resultaten weten te bereiken waarover zijn opdrachtgevers tenslotte zeer tevreden waren.

De wetenschappelijke kant van het bouwhistorisch onderzoek werd besproken door **Karel Emmens**. Bij een bouwhistorisch onderzoek kom je van alles tegen. Dat vraagt om een grondige analyse van de gegevens en het plaatsen van die gegevens in een wetenschappelijk verantwoorde context. Bovendien moet er wat met die gegevens worden gedaan. Zij moeten in een rapportage worden vastgelegd, zodat de opdrachtgever weet waaraan hij toe is. Ook is deze rapportage van belang voor de documentatie van de RDMZ en de gemeente. Het publiceren van de aan het daglicht gekomen gegevens is evenzeer van groot belang, maar het schrijven kost tijd en geld. Er dient ook rekening te worden gehouden met het auteursrecht. Emmens pleitte voor het opzetten van een praktijkopleiding voor bouwhistorisch onderzoeker op MTS/HTS-niveau. Op universitair niveau zou een verband moeten worden gelegd met de andere historische wetenschappen met erkenning van de waarde van de eigen methodiek en de eigen problematiek van de bouwhistorie binnen het totale scala van de historische disciplines. Hij sloot zijn inleiding af met een pleidooi om meer faciliteiten te creëren voor het verzorgen van publicaties.

Vervolgens was het grote moment daar en overhandigde ondergetekende aan RDMZ-directeur **Asselbergs** het eerste exemplaar van de leidraad. In zijn aanbiedingswoord wees hij erop dat vanaf de tijd dat het oude gebouw - thans meestal monument genoemd - onderwerp werd van wetenschappelijk onderzoek, nu meer dan 100 jaar geleden, naast stijlonderzoek of typologisch onderzoek aandacht is geweest voor de constructieve aspecten en de dateringsproblematiek. Maar geleidelijk aan kwam het accent toch meer te liggen op de architectuur- en kunsthistorische aspecten en waarden. Wat zich achter de gevel exact verborgt vindt men in veel van de oudere omschrijvingen, die nu juist op de oudere en dus vanuit bouwhistorisch oogpunt interessantere monumenten betrekking

hebben, niet aangegeven. Zij die zich bezighouden met de vraag, hoe zo'n monument nu echt in elkaar zit, hoe oud het monument werkelijk is en wat er sindsdien mee gebeurd is, vonden dat in toenemende mate een onbevredigende situatie. Zij vroegen zich af: hoe kan je nu een vergunningbeleid voeren als je niet exact weet waarover je het hebt, als de redengevende omschrijving niet aangeeft hoe het monument in elkaar steekt en wat nu precies de waardevolle elementen zijn? Om op de zoëven gestelde vragen een antwoord te geven gingen de bouwhistorici samen in één hok - de SBN - zitten om ontwerp-richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek te formuleren. De SBN acht het niet alleen uitermate belangrijk maar ook een vorm van erkenning dat de directeur van de RDMZ het resultaat van die interne discussie, nu leidraad geheten, in ontvangst wil nemen. De SBN hoopt op een voortzetting van de discussie daarover met de RDMZ. Ook hoopt de SBN dat wij over enkele jaren de beschikking hebben over een keurig aangevuld monumentenregister. Maar dat niet alleen.

De SBN hoopt ook dat binnen de financiering van de monumentenzorg meer ruimte ontstaat voor bouwhistorisch onderzoek. En wat andere wensen van de SBN zijn een verdere professionalisering van het vak, een bijzondere hoogleraarsstoel en de vermelding van bouwhistorisch onderzoek in de model-monumentenverordening van de VNG. Samenwerking met anderen - het NCM, de SNA, de KNOB - voert de SBN hoog in het vaandel. En wij willen af van het ontorechte imago van detaillistische technenuten, die alleen maar over spijkers en naden zeuren. Tenslotte dankte hij de RDMZ voor het verspreiden van de leidraad via de RDMZ-Nieuwsbrief.

De heer Asselbergs toonde zich verheugd met de leidraad. Maar hij greep de gelegenheid aan voor het doen van enkele interessante mededelingen van een wijdere strekking. Wat betreft de actualisering van het monumentenregister kon hij melden, dat de RDMZ, daartoe mede aangezet door een brief van de Rijkscommissie voor de Monumenten, voornemens was in 1996 in de provincies Overijssel, Zeeland en Limburg met proefprojecten te starten. De verdere planning is dan vervolgens: deze proefprojecten zijn eind 1997 klaar. In 1998 wordt het Monumenten Selectie Project afgerond. Daarna wordt de actualisering van het totale monumentenregister op basis van de bij de proefprojecten opgedane ervaring integraal aangepakt, waarbij uiteraard een dankbaar gebruik zal worden gemaakt van de inmiddels uit de bouwhistorische praktijk verkregen gegevens. Er zal bovendien in het kader van deze grote operatie nog veel bouwhistorisch onderzoek moeten worden verricht, want het ontbreekt aan kennis over veel monumenten. Het deed de heer Asselbergs veel genoegen te kunnen meedelen dat Staatssecretaris Nuis zeer binnenkort openbaar zal maken dat voor de monumentenzorg een zeer aanzienlijk bedrag beschikbaar zal worden gesteld om de in de afgelopen jaren ontstane achterstanden in te halen. Dat geld zal op een zorgvuldige wijze moeten worden besteed. Er komt dus volumeverruiming en dat betekent ook voor de bouwhistorici meer werk aan de winkel. De heer Asselbergs gaf aan dat de RDMZ zich wil ontwikkelen tot hét centrale kennisinstituut op het terrein van de monumentenzorg, in welk verband hij ook wees op het grote belang van de Geïllustreerde Beschrijving, die hij van essentieel belang achtte. Tè lang heeft de RDMZ

een introvert beeld vertoond. Daarin moet verandering komen en Staatssecretaris Nuis zal daartoe op 6 december tijdens een bijeenkomst in Abcoude de aanzet geven. En tenslotte kon hij meedelen dat het in de bedoeling ligt de kosten van het vooronderzoek subsidiabel te stellen.

Na deze voor de SBN stimulerende en bemoedigende uitspraken van de heer Asselbergs kreeg **drs J.F. van Regteren Altena**, tot voor kort vice-voorzitter van de KNOB, de gelegenheid aan de heer Asselbergs het eerste exemplaar aan te bieden van het decembernummer van het KNOB-Bulletin, waarin de voordrachten, die op 12 mei 1995 werden gehouden tijdens de door de KNOB en de SBN gezamenlijk georganiseerde studiedag, staan opgenomen. De heer Altena complimenteerde de redactie van het Bulletin met dit interessante nummer: je kan van kwade trouw worden beticht als je nu nog niet weet waar het bij bouwhistorisch onderzoek om gaat. Ook nu weer wil de KNOB met een dergelijk thematisch Bulletin bijdragen tot het nemen van verantwoorde beslissingen.

De heer **Asselbergs** nam ook dit geschenk gaarne in ontvangst. Hij herinnerde aan het zgn. Verbond van Zeist, waarbij de RDMZ met de grote landelijke monumentenorganisaties afspraken had gemaakt over de verdeling van taken en werkzaamheden. De RDMZ wil graag inspelen op de bereidheid en de mogelijkheden van het particuliere initiatief om zich in te zetten voor de monumentenzorg en is dan ook bereid daar wat tegenover te stellen. Het Bulletin is daarbij een belangrijk medium.

G.W. van Herwaarden

Nawoord

Op 6 december j.l. maakte Staatssecretaris Nuis in Abcoude niet alleen bekend dat er Fl.275 miljoen beschikbaar zou komen voor het inhalen van de in de afgelopen jaren op het gebied van de restauratie en het onderhoud ontstane achterstanden, hij presenteerde ook het nieuwe RDMZ-beleidsplan, dat de fraaie titel "*Monumenten breed bekeken*" mee kreeg. Daarin schrijft de RDMZ: "*Het bouw(kunst)historisch vooronderzoek is voor elke verantwoorde restauratie-ingreep essentieel. Verrassende ontdekkingen tijdens het restauratiewerk zijn geen zeldzaamheid. Een dergelijke surprise resulteert maar al te vaak in onbedachtzaam handelen of nog erger: uit vrees voor gecompliceerd meerwerk en onvoorziene kostenverhoging wordt de vondst "ongedaan" gemaakt. Indachtig artikel 9 van het Charter van Venetië: "...Elke restauratie moet worden voorafgegaan en begeleid door archeologisch en historisch onderzoek van het monument", wil de RDMZ bereiken dat dergelijk vooronderzoek geen kwestie van willekeur en vrijblijvendheid meer is. Artikel 16 van hetzelfde charter gaat in op de documentatie tijdens het werk: "De werkzaamheden voor behoud, restauratie en opgraving moeten steeds worden begeleid door een nauwkeurige documentatie...". De RDMZ zal tevens bevorderen dat waar nodig een gedegen bouwhistorische documentatie wordt samengesteld en gearchiveerd."*

En voorts: "*De regelgeving ten aanzien van het vaststellen van de subsidiabele kosten moet zodanig worden geconditioneerd dat het bouw- en kunsthistorisch vooronderzoek onderdeel is van de calculatiegrondslag van het bestek. Volgens het Charter van Venetië is bouwhistorisch en architectuurhistorisch vooronderzoek van essentieel belang bij elke restauratie. Vooronderzoek loont en is subsidiabel als voorfase van de restauratie. In het licht hiervan zal de RDMZ zich ervoor inzetten dat het onderzoek wordt geïntensiveerd en georganiseerd, waarbij de steunpunten op provinciaal niveau een belangrijke rol kunnen spelen."*

Wij kunnen natuurlijk zeggen: waar heb ik dat méér gehoord, of: hoe heeft het kunnen gebeuren dat dit soort uitspraken na meer dan 100 jaar overheidsbeleid op het terrein van de monumentenzorg pas nu in een RDMZ-beleidsnota worden gedaan? Het Charter van Venetië is al meer dan 30 jaar oud....Maar goed, laten wij er blij mee zijn, dat het nu zo ver is gekomen, dat de RDMZ niet alleen het belang van bouw(kunst)historisch (voor)onderzoek eindelijk weer erkent, maar daaruit ook de financiële consequenties trekt. Zou het optreden van de SBN daartoe hebben bijgedragen? Hoe dat verder ook zij, het zijn goede tijdingen voor de bouwhistorici en er staat hen veel werk te wachten. De SBN wil zich ervoor blijven inzetten dat zij dat werk zo goed mogelijk doen, want met Jan Kamphuis zegt de SBN: het gaat om een verantwoord monumentenbeheer.

vH

11 mei 1996: Donateursdag SBN 1996 in Leiden

In tegenstelling tot de voorgaande jaren zal de donateursdag van de SBN niet in het naajaar, maar in het voorjaar plaatsvinden. Als locatie is de historierijke en bouwhistorisch bijzonder interessante stad Leiden gekozen. In de Reuvenszaal van het Rijksmuseum voor Oudheden zal u een programma worden gepresenteerd waarin enkele sprekers onder andere het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in Leiden zullen toelichten. Na de lunch zal een stadswandeling worden gemaakt, waarna nog gezamenlijk een drankje kan worden genuttigd. Aanvang van de dag is 10.00 uur; de kosten bedragen Fl. 30,- p.p. (inclusief lunch en toegang tot het museum). Bezitters van een Museumjaarkaart worden verzocht deze mee te nemen. Inschrijven voor de donateursdag kan door de bij de Nieuwsbrief bijgesloten aanmeldstrook op te sturen naar het secretariaat.

Het 'kostenplaatje' van bouwhistorisch onderzoek

'Het restaureren en verbouwen van oude gebouwen is duur. Bouwhistorisch vooronderzoek zal dus ook wel veel geld kosten, laten we er maar niet aan beginnen'. Een dergelijke redenering is niet alleen fnuikend voor bouwhistorie, het is ook geheel naast de waarheid. De Stichting Bouwhistorie Nederland heeft een kostenraming gemaakt van de verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek om tot een beter financieel inzicht te komen. Dit kostenplaatje heeft betrekking op verreweg de grootste categorie monumenten in Nederland: de woonhuizen. Grote monumenten zoals kerken, kastelen, boerderijen, openbare gebouwen, verdedigingswerken en industriële gebouwen vragen om een eigen aanpak, die hier verder niet aan de orde wordt gesteld.

In dit artikel worden de kosten voor bouwhistorisch onderzoek uitgedrukt in onderzoekstijd per huis en in percentages van de bouw/restauratiekosten.

Door de kostenanalyse voor één huis te extrapoleren, is een indruk te krijgen van de totale financiële consequenties van het bouwhistorisch begeleiden van verbouwing van woonhuismonumenten in Nederland. Bouwhistorisch onderzoek kan leiden tot kostenbesparing. Deze verschilt echter per situatie zodanig dat er voor deze algemene analyse geen exacte kosten-baten analyse te maken valt.

"Alle waar naar zijn geld"

Om tot een goede vergelijking van de kosten te komen is het nodig dat de produkten duidelijk omschreven worden. Geen huis is echter gelijk, elk bouwhistorisch onderzoek is dus anders. Toch zal de bouwhistoricus met een duidelijk omschreven offerte moeten komen om met een opdrachtgever tot goede zaken te komen. De SBN heeft zich vanaf haar oprichting bezig gehouden met de omschrijving van de verschillende vormen van onderzoek en de daarbij behorende eindprodukten. Door een werkgroep van de stichting is de *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek* opgesteld. Deze is op 22 november jongstleden door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Stichting Bouwhistorie Nederland als brochure uitgegeven.

De bouwhistorische produkten

In deze kostenopzet is uitgegaan van vier soorten bouwhistorische produkten, die dienen ter voorbereiding van verbouw- /restauratieplannen en het beheer van monumenten en beschermde gebieden. Deze Produkten zijn omschreven in de op 22 november jongstleden verschenen brochure *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*, die als Info bij de Nieuwsbrief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is bijgesloten.

De vier categorieën van bouwhistorisch onderzoek zijn:

- Bouwhistorische inventarisatie;
- Bouwhistorische verkenning;
- Bouwhistorische opname;
- Bouwhistorische ontleding met de uitwerking.

Een beschrijving van deze bouwhistorische produkten vindt u in de Leidraad Bouwhistorie, die elders in dit blad is opgenomen.

Kostenopzet bouwhistorische opdrachten

In het volgende staatje is een opsomming gemaakt van de hierboven genoemde bouwhistorische produkten, de geraamde tijd die voor de verschillende vormen van onderzoek nodig is en een berekening van kosten. Hierbij is uitgegaan van een uurloon van f100 voor een academisch geschoilde bouwhistoricus. Voor meet- en tekenwerkzaamheden gelden lagere uurlonen.

werkzaamheid/opdracht	doel/produkt	tijd	kosten
inventarisatie	monumentenlijst + beschrijving	1/2 dag	f400 per pand
verkenning	beschrijving + waardebeoordeling + planvoorbereiding	2 dagen	f1.600 per pand
opname	documentatie + plantoetsing	1 week	f4.000 per pand
ontleding	begeleiding bouw + wetenschapp. documentatie + opmeting	3 weken tot 3 maanden	f12.000 - f52.000 per onderzoek
uitwerking ontleding	wetenschappelijk rapport, mogelijk publikatie	3 weken tot 3 maanden	f12.000 - f52.000 per onderzoek

Kosten bouwhistorie in percentages van de bouwkosten

De kosten voor de diverse bouwhistorische onderzoeksprodukten zijn uit te drukken in percentages van de totale bouw/restauratiekosten. Gesteld kan worden dat voor verbouwingen tot f 300.000 een bouwhistorische verkenning of een opname voldoende is. Voor de restauratie van belangrijke woonhuizen is vaak een bouwhistorische ontleding nodig. Voor dergelijke omvangrijke restauraties is uitgegaan van een bouwsom van f500.000.

- Een bouwhistorische verkenning bedraagt ca. 0,5% van de bouwkosten.
- Een bouwhistorische opname bedraagt ca. 1% van de bouwkosten.
- Een bouwhistorische ontleding bedraagt ca. 2,5 tot 5% van de restauratiekosten.
- Een bouwhistorische ontleding met de volledige uitwerking, vervat in een voor publikatie geschikt rapport bedraagt ca. 5 tot 10% van de restauratiekosten.

De architectenkosten voor een verbouwing of restauratie bedragen normaal ca. 10% van de bouwkosten. Hierbij is een opmeting van het gebouw, meestal op schaal 1:100 inbegrepen. Voor een bouwhistorische ontleding is een meer nauwkeurige opmeting schaal 1:50 noodzakelijk. Deze opmetingstekeningen worden door de bouwhistoricus vervaardigd als onderdeel van een ontleding.

Totaal aantal te onderzoeken woonhuizen in Nederland

Bij het opstellen van het kostenplaatje bouwhistorie zijn, zoals vermeld, alleen de woonhuizen betrokken. In principe kunnen alle huizen van 50 jaar en ouder van bouwhistorisch belang zijn. Diepgaander bouwhistorisch onderzoek zal echter vooral uitgevoerd moeten worden in panden die dateren van vóór 1850. Uit deze categorie huizen zullen door een bouwhistorische inventarisatie of een verkenning de belangrijke onderzoeksobjecten geselecteerd moeten worden. Voor het rekenmodel zijn we uitgegaan van alle beschermde woonhuismonumenten en alle huizen die staan in een beschermd stads- of dorpsgezicht.

woonhuizen (rijksmonument)	43.762
woonhuizen (gemeentelijke monumenten)	24.111
woonhuizen in beschermde stads en dorpsgezichten	130.703
	----- +
Totaal	198.576

(Bron NCM Monumentenjaarboek 1995)

In deze opzet worden de drie categorieën woonhuizen afzonderlijk genoemd omdat de subsidiemogelijkheden verschillend kunnen zijn.

Kostenraming bouwhistorisch onderzoek in Nederland

Ervaring leert dat een gebouw elke generatie (om de 30 jaar) één keer ingrijpend verbouwd/ gerestaureerd wordt. Hiervan uitgaande zijn de jaarlijkse kosten voor bouwhistorisch onderzoek van 200.000 woonhuizen voor de komende 30 jaar te bepalen. Gelet op de omvang en de historische waarde van de huizen kan een verdeling worden gemaakt van de noodzakelijke diepgang van het bouwhistorisch onderzoek. Voor ca. 45% (= 90.000 panden) zal een bouwhistorische verkenning voldoende zijn. Voor een zelfde aantal panden is een bouwhistorische opname noodzakelijk. Het aantal historisch belangrijke panden, waarvoor een bouwhistorische ontleding verricht moet worden, bedraagt ca. 10% (= 20.000 panden). Het betreft hier ontledingen van woonhuizen, die gemiddeld drie weken duren.

Kosten bouwhistorie per jaar (tot het jaar 2025):

Bouwhistorische verkenningen (3.000 panden/jaar)	f. 4,8	mln.
Bouwhistorische opnamen (3000 panden/jaar)	f. 12,0	mln.
Bouwhistorische ontledingen (700 panden/jaar)	f. 8,4- 37,8	mln.
Uitwerking ontledingen (700 panden/jaar)	f. 8,4- 37,8	mln.
totaal	f. 33,6- 92,4	mln.

Kosten bouwhistorische inventarisatie

Voor een goed beheer van bouwhistorische zaken is een algehele inventarisatie van het inwendige van de 200.000 woonhuizen noodzakelijk. Deze eenmalige investering heeft op de eerste plaats ten doel de redengevende beschrijvingen van alle rijks- en gemeentelijke monumenten aan te vullen voor wat betreft de bouwhistorische waarden. Ook zullen alle latente, niet beschermde huizen binnen historische nederzettingen op hun bouwhistorische waarden moeten worden geïnventariseerd. Hiervoor zullen al deze huizen inwendig moeten worden bekeken. De totale kosten voor een dergelijk landelijke inventarisatie bedragen totaal f. 80 mln.

Subsidies en "wie zal dat betalen?"

Bouwhistorisch onderzoek is meestal onderdeel van de planvoorbereiding. Dit houdt in dat de kosten van een bouwhistorische verkenning en een bouwhistorische opname als subsidiabel kunnen worden aangemerkt bij rijksmonumenten. Gemeenten (en ook provincies) die de *Leidraad Subsidiabele Restauratiekosten* van de BRRM-Regeling hanteren kunnen deze vorm van bouwhistorisch vooronderzoek ook subsidiabel stellen voor gemeentelijke/ provinciale monumenten. Gemeenten zijn autonoom in het besteden van de gelden voor stads- en dorpsvernieuwing, zodat ook voor niet beschermde monumenten het vooronderzoek in de subsidie kan worden meegenomen.

De BRRM regeling stelt dat de Minister in de subsidietoezegging wetenschappelijk onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het beschermd monument kan voorschrijven. Deze vorm van bouwhistorisch onderzoek, de ontleding dient in zo'n geval een wetenschappelijk doel. De kosten hiervoor komen voor rekening van het rijk. Als de financiële onderbouwing van het Strategisch Plan inderdaad gerealiseerd wordt, dan komen er bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ook meer mogelijkheden voor deze intensieve vorm van onderzoek. Gemeenten zouden voor een goed beheer van hun monumenten eenzelfde beleid moeten voeren. In den lande zijn daar enkele goede voorbeelden van. Het aantal gemeenten dat zelf de verantwoording voor het onderzoeken van het monumentenbestand neemt en uitvoert neemt gelukkig toe. Het Besluit RRM stelt dat restauraties door de gemeente worden begeleid, waarbij gedacht kan worden aan: "periodieke aanwezigheid op het restauratieproject ten einde bouwtechnische, kunsthistorische en bouwhistorische adviezen te geven, deelname aan bouwvergaderingen met datzelfde doel...". Gemeenten moeten voor deze taken, die voortvloeien uit de rijkssubsidieregeling, deskundigen in dienst hebben of deze inhuren.

"De kost gaat voor de baat"

De kosten voor de verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek bedragen niet meer dan enkele procenten van de bouwsom. Zij zijn onderdeel van de planvoorbereidingskosten en kunnen tot de subsidiabele kosten gerekend worden. Bij bouwplannen waar geen sprake is van subsidie, kan bouwhistorisch vooronderzoek zich vaak "terugverdienen". Onaangename verrassingen tijdens de bouw, die tot meerwerk leiden en stelposten ver doen overschrijden, kunnen voorkomen worden. Gebruik maken van de bestaande constructies kan eveneens tot kostenbesparing leiden.

Voor het maken van een goed restauratieplan zijn nauwkeurige en gedetailleerde opmetingstekeningen noodzakelijk. Bij een bouwhistorische ontleding worden dergelijke tekeningen vervaardigd, waarbij ook de vervormingen en de constructieve gebreken worden opgenomen. Uit praktische overwegingen is het zinvol de opmetingen die bij een bouwhistorische ontleding zijn vervaardigd te gebruiken bij de planvoorbereiding. Hier is een samenwerkingsverband tussen architect en bouwhistoricus een praktische en goedkope werkwijze.

Een nauwkeurige opmeting en een goed bouwtechnisch/ bouwhistorisch vooronderzoek kan tot aanzienlijke kostenbesparingen leiden bij de planvorming en tijdens de uitvoering van de bouwwerkzaamheden. De relatief lage kosten van het bouwhistorisch onderzoek mogen hiervoor geen belemmering zijn.

Ad van Drunen

Van het Bouwhistorisch Platform

Op de laatste bijeenkomst van het Bouwhistorisch Platform, gehouden op 17 januari in de landbouwschuur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist, kwamen drie onderwerpen aan de orde.

Harrie Boekwijt liet de vondsten zien na de - zeer voorzichtige - ontleistering van de gevel uit 1619 van de voormalige pastorie van de Sint Catharinakerk in 's-Hertogenbosch. De top met in- en uitgezwenkte voluten in de trant van Vredeman de Vries bleek veel onvermoede interessante details te bevatten en verder kwamen de oorspronkelijke vensteromlijstingen, ontlastingsbogen en gevellijsten (in de vorm van entablementen) aan het licht. De meeste natuurstenen onderdelen zijn van mergel, de vensteromlijstingen en de kroonlijsten echter van Bentheimer zandsteen. Onzekerheid bestaat er over de top van de gevel, waarachter een oorspronkelijk rookkanaal schuil gaat. De mergel verkeert over het algemeen in zeer slechte toestand, zodat veel vervangen zal moeten worden. Herstel in de oorspronkelijke vorm is het plan, behalve op de begane grond, waar onvoldoende gegevens bewaard zijn gebleven. Er ontstond een levendige discussie over de wenselijkheid van reconstructie. Door het tekort aan financiën in 1917 werd de gevel toen alleen wat opgelapt en dankzij dat feit kunnen wij haar nu "lezen". Moet dat niet zo blijven, werd er gevraagd. Daartegenover werd gesteld dat de bouwkundige staat van de gevel zo slecht is, dat ingrijpen onvermijdelijk is.

Taco Hermans vertelde over de 'restauratie' van het huis Markt 6 in Zaltbommel. De opmeting ervan bleek na een bezoek ter plaatse zo onder de maat, dat een nieuwe noodzakelijk was. Ondertussen begon het werk, nog voor de goedkeuring. Hoewel de voorgevel een gevelsteen met het jaartal 1644 heeft, lijkt het huis zelf te dateren van kort na de stadsbrand van 1524. Verscheidene balkconsoles kunnen uit die tijd dateren, andere

lijken een halve eeuw jonger te zijn en weer andere zouden kunnen behoren bij de gevelsteen. Het onderzoek moest beperkt blijven tot een enkel bezoek en bij het bijmaken van de consoles ging er van alles mis. Noodzakelijk geachte voorzetwanden van gipsplaten verdoezelen (en beschermen) veel bouwhistorische bijzonderheden.

Tenslotte belichte André Viersen (mede namens de verhinderde Jan Kamphuis) nieuwe ontdekkingen aan het Muiderslot. Van de oorspronkelijke aanleg, die omstreeks 1285 wordt gedateerd, blijkt de buitenmuur ter plaatse van de Ridderzaal en het aangrenzende vertrek ook van poeren voor een weergang voorzien te zijn. De muren van die zalen staan koud tegen de ringmuur; zij dateren echter van vóór de verwoesting van omstreeks 1300. Zou de aanleg van de ringmuur dan toch eerder in de 13de eeuw moeten worden geplaatst? Daarvoor bestaan geen historische aanwijzingen. Uit bouwnaden blijkt dat bij de herbouw van het kasteel in de tweede helft van de 14de eeuw begonnen werd met het vertrek naast de Ridderzaal, als was het een donjon. De figuren van gesinterde baksteenkoppen op de noordtoren zijn beter herkenbaar gemaakt. Helaas is veel voegwerk zonder noodzaak vernieuwd met schade aan de baksteen.

Dik Berends

Cursus Bouwhistorie in kort bestek

De NCM/SBN-cursus *Bouwhistorie in kort bestek* heeft nu in diverse hoeken van het land gedraaid, in Den Bosch, Amsterdam en in november 1995 in Groningen. Voor 1996 staat de cursus op het programma in Dordrecht in de maand juni. Het jaar daarop, 1997, zal het oosten van het land aan bod komen, vermoedelijk Arnhem of een der IJsselsteden.

In deze cursus, bestemd voor leden van historische verenigingen, leden van monumentencommissies en andere belangstellenden zullen gedurende vijf avonden tien lessen gegeven worden. Hierin wordt aandacht besteed aan historische materialen, technieken, constructies en aan het stadshuis, de landelijke bouwkunst en het beoordelen van bouwplannen en gebouwen. Tijdens de excursie die op een zaterdag plaatsvindt, zal door een korte stadswandeling en het bezoek aan enkele gebouwen de in de lessen behandelde stof in de praktijk getoond worden.

De cursus kost f 175,-, inclusief de syllabus en koffie/thee. Nadere informatie kan worden verkregen bij de Stichting Nationaal Contact Monumenten (NCM), St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, (020) 627 77 06, bij dhr. P. Vesters. Daar zijn ook de inschrijvingsformulieren verkrijgbaar.

Karel Emmens

Leidraad Bouwhistorisch Onderzoek

Op 22 november j.l. is de Leidraad voor Praktijkgericht Bouwhistorisch Onderzoek op het Bouwhistorisch Platform van de Rijksdienst Monumentenzorg te Zeist ten doop gehouden. Nadat in 1991 in de eerste *SBN-Nieuwsbrief* van de toen nog piepjonge SBN door Koos Steehouwer een belangrijke voorzet was gedaan, ligt naar verluidt deze brochure thans bij elke bouwhistoricus op het bureau. Dankzij de samenwerking met de Rijksdienst Monumentenzorg kon deze Leidraad (niet te verwarren met andere leidraden) als eerste infoblad van de nieuwe serie *Architectuur & Stedebouw* verschijnen, verspreid als bijlage van *RdMz-Nieuwsbrief* 1995-6. Deze verspreiding waarborgt dat de Leidraad niet alleen bij de bouwhistorisch onderzoekers maar zeker ook bij potentiële opdrachtgevers als gemeenten en stichtingen terecht komt.

Deze Leidraad is geschreven met twee oogmerken. In de eerste plaats is de bouwhistorie een sterk groeiend kennisgebied dat in de praktijk van de monumentenzorg steeds meer toepassing vindt. Het is van groot belang voor elke geïnteresseerde - een mogelijk toekomstige opdrachtgever! - om kennis te kunnen nemen van de inhoud van het vak, de aanpak en de mogelijke resultaten. Zo'n brochure was er nog niet, hoewel her en der, bijvoorbeeld in het *Bulletin KNOB*, publikaties van de resultaten van bouwhistorisch onderzoek al plaatsvonden. Daarom is het des te plezieriger dat op die 22e november ook een themanummer van het *Bulletin KNOB* verscheen, waarin verslag wordt gedaan van de bijdragen en discussies op de studiedag over bouwhistorie van 12 mei 1995. Bovendien worden er praktijkvoorbeelden van bouwhistorisch onderzoek gepresenteerd. Ook in het tijdschrift *Monumenten* verschijnen in december, januari en maart artikelen die als toelichting op en uitbreiding van deze Leidraad bedoeld zijn.

Het tweede oogmerk betreft de invulling van het vak. Het is minder verwarrend wanneer de bouwhistorici over (ongeveer) dezelfde aanpak en producten te spreken. Let wel, de Leidraad biedt alleen een basis voor overleg tussen opdrachtgever en onderzoeker. Vanzelfsprekend zijn andere invullingen ook mogelijk, afhankelijk van de wensen van de opdrachtgever, de beschikbare financiën en andere factoren. Daarom is gekozen voor de term leidraad en niet richtlijnen.

Ook met deze brochure in de hand blijft het voor de bouwhistoricus een moeilijke taak om de opdrachtgever te overtuigen van het belang van bouwhistorisch onderzoek vóór een restauratie. Met name de diepgang en de daarmee samenhangende financiële consequenties kunnen opdrachtgevers in eerste instantie afschrikken. En dat terwijl de historische bebouwing het best gediend is met een grote diepgang. Het onderzoek leert niet alleen de bouwgeschiedenis kennen maar geeft vaak ook een beter zicht op de oorzaak van mogelijke gebreken. Uiteindelijk zou dat een kostenbesparend effect op de monumentenzorg kunnen hebben.

In de Leidraad worden vier stadia van bouwhistorisch onderzoek gepresenteerd: de bouwhistorische inventarisatie, de bouwhistorische verkenning, de bouwhistorische opname en de bouwhistorische ontleding. Deze indeling in vieren is gemaakt met deze twee uitersten in het hoofd: het minst en het meest diepgaande onderzoek. De basis voor alle kennis ligt in de inventarisatie. De bouwhistorische inventarisatie behelst een waardebepa-

ling van een groter of kleiner gebied waarin een aantal panden een vluchtig bezoek krijgen. De bouwhistorische ontleding biedt de onderzoeker de mogelijkheid om alles zeer diepgaand te onderzoeken. Tussen deze uitersten in ligt een heel scala aan mogelijkheden. Het meest zinvol is om een grens te trekken bij het "behang".

De bouwhistorische inventarisatie en verkenning kijken niet achter het behang. De bouwhistorische verkenning gaat uit van een gedegen waarneming van alles wat direct zichtbaar is aan het object, zowel binnen als buiten. Het eindresultaat is een eenvoudig rapport met een beschrijving en een waardebeoordeling.

De bouwhistorische opname biedt wel de mogelijkheid om achter het behang te kijken. Achter voorzetwanden, systeemplafonds en andere afwerkingen kunnen veelal waarnemingen worden gedaan die zeer verhelderend werken voor de bouwgeschiedenis en toestand van het object. Deze vondsten worden daarom geschetst en/of ingetekend op bestaande opmetingstekeningen. Daarnaast bestaat het rapport uit een beschrijving, foto's van vondsten en een globale reconstructie van de bouwgeschiedenis.

Alle drie, de bouwhistorische inventarisatie, de verkenning en de opname kunnen tot de conclusie leiden dat het meest diepgaande onderzoek, de bouwhistorische ontleding zeer aan te bevelen is. In dit onderzoek heeft de bouwhistoricus zeer vele mogelijkheden om het object van haver tot gort te onderzoeken. Hij meet zelf op en legt het object en alle vondsten minutieus vast. Het rapport kan uitgebreid worden tot een gedegen monografie.

Het verdient sterke aanbeveling om de kennis van de bouwhistoricus over een door hem onderzocht pand niet alleen in een rapport neer te leggen. Door hem ook bij de planvorming te betrekken kan hij een bijdrage leveren aan de instandhouding van het object. Zijn kennis van bijvoorbeeld verdwenen muren, vensters, deuren, de oorspronkelijke ruimte-indeling e.d. maakt het eenvoudiger om op verantwoorde wijze een nieuwe functie in een oud gebouw te passen. Een goede samenwerking tussen eigenaar, architect, aannemer, bouwhistoricus en andere betrokkenen is voor het behoud van de historische bebouwing onontbeerlijk.

Waarschijnlijk heb ik hier zitten preken voor eigen parochie. In ieder geval is met deze Leidraad een eerste zeer belangrijke stap gezet op weg naar een brede erkenning van het belang van het vak voor de monumentenzorg. De samenwerking met de RdMz bevestigt dat ook daar dat belang een steeds breder draagvlak krijgt. Deze eerste stap opent de deur naar nieuwe ontwikkelingen. De komende jaren zal de bouwhistorie zich een vastere plaats dienen te veroveren in het proces van de monumentenzorg en de restauratiepraktijk. Om voldoende praktijk-onderzoekers te hebben dient ook aan de opleiding tot bouwhistorisch onderzoeker gewerkt te worden. Een universitaire plaats voor het vak biedt de mogelijkheid tot een wetenschappelijk inkadering, een ontwikkeling van eigen methoden en technieken en een vruchtbare samenwerking met de andere historische wetenschappen. Er wordt gewerkt aan een specificatie van de vormen van bouwhistorisch onderzoek in uren en tarieven. De komende jaren zullen zich vele kansen voordoen, waar wij gezamenlijk onze schouders onder zullen moeten zetten.

Karel Emmens

AHF Jahrestagung 1996 in Hongarije

De jaarlijks terugkerende, internationale 'Tagung' van de *Arbeitskreis für Hausforschung* zal dit jaar van 19 juni t/m 23 juni plaatsvinden in het Hongaarse stadje Székesfehérvár. Tijdens de in totaal 22 voordrachten van voornamelijk Hongaarse bouwhistorici staan onder meer het bouwhistorisch onderzoek in Hongarije en met name het onderzoek naar de burgerhuizen van vóór 1800 centraal. De excursies gaan naar het Hongaarse Openlucht-museum, de Romeinse stad Gorsium en Budapest. De deelnamekosten bedragen voor niet-leden DM 340,- (exclusief overnachtingen). Inlichtingen: D.J. de Vries (RdMz).

Congres van het Koldewey-Gesellschaft in Leiden

Het Koldewey-Gesellschaft, genoemd naar Robert Koldewey die begin deze eeuw Babylon onderzocht, houdt tussen 14 en 19 mei 1996 haar tweejaarlijks congres in Leiden op uitnodiging van de universiteit.

Het thema luidt: 'Baugeschichtliche Forschung: Standortbestimmung und Perspektiven'. De voertaal is Duits, zoals ook het merendeel van de 200 leden, zij het met een internationale oriëntatie en de mogelijkheid lid te worden of deel te nemen vanuit andere landen. In dit opzicht lijkt het Gesellschaft op de *Arbeitskreis für Hausforschung* die zich voornamelijk met onderzoek van huizen bezig houdt. Als bijzonderheid van het Koldewey-Gesellschaft kan nog de oriëntaalse belangstelling genoemd worden die door Robert K. a.h.w. met de paplepel werd ingegeven.

Voor Nederlandse bouwhistorici lijkt deelname aan het Leidse congres tenminste om drie redenen interessant: het is dicht bij huis, vele voordrachten gaan over bouwhistorie, en deelname is gratis.

"Die professionellen Bauforscher aus den Niederlanden sind hiermit herzlich zur Teilnahme an dieser Tagung eingeladen. Ein Tagungsbeitrag wird nicht erhoben. Anmeldungen bitte bis 30.4.96 an den Schriftführer der Koldewey-Gesellschaft, Dr.-Ing. Hans-Georg Lippert, Dombauverwaltung, Roncalliplatz 2, D-50667 Köln."

De beschikbare extra plaatsruimte zal naar verwachting in volgorde van aanmelding worden ingevuld.

Het voorlopige programma bestaat uit de volgende onderdelen, thema's en voordrachten:

- 14.5 19.00 Inleidende toespraak in de Pieterskerk
- 15.5 Forschungsgeschichte und Forschungszukunft
- 9.00-12.45 A. Hoffmann, *Einführung*; H. Kyrieleis, *Zum Stellenwert der Bauforschung in den Altertumswissenschaften*; H. von Hesberg, *Wissenschaftsgeschichte und Forschungszukunft zwischen Archäologie und Bauforschung*; W. Hoepfner, *Bauforschung ohne Architekten?*; H. Schmidt, *Zur Wissenschaftsgeschichte*

baugeschichtlicher Forschung; M. Korrés, *Zwei Jahrhunderte Bauvorsuch in Athen*; A. Hubel, *Ein neues Graduiertenkolleg für Bauvorsuch und seine methodischen Ziele*; J. Cramer, *Gibt es eine Zukunft der Bauvorsuch?*

14.30-17.30 D. von Winterfeld, *Der Bauprozess als Thema der Forschung. Der Kunsthistoriker als Bauvorsucher*; L. Schmidt, *Der Historiker als Bauvorsucher?*; W. Lorenz, *Bautechnikgeschichte als Impuls für baugeschichtliche Erkenntnis. Der Ingenieur als Bauvorsucher*; H. Eckert, *Bauforschung und Konzepte für die Denkmalpflege*; K. Nohlen, *Pergamon. Methodische Probleme am Trajaneum*; R. Graefe of F. Neumeyer, *Zur baugeschichtlichen Forschung über das 20. Jahrhundert.*

- 17.5 9.00-12.00 A. Mekking, *Zum Verhältnis von Architekturgeschichte, Bauvorsuch und Archäologie am Beispiel St. Servatius in Maastricht*; D. de Vries, *Arbeitsteilige Bauvorsuch in den Niederlanden*; F. Kaspar, *Das Stadtinventar Minden. Interdisziplinäre Bauvorsuch aus der Sicht des Volkskundlers*; K. Rheidt, *Fragen der Bauvorsuch in Ezanoi*; N.N. Olympia; G. Stanzl, *St. Kastor in Koblenz. Berichte aus aktueller Forschung*

14.00-17.00 D. Sack, *Islamische Residenzen in Nordmesopotamien in omayyadischer und abbasidischer Zeit*; D. Machule, *Grabungsbericht*; U. Wulf-Rheidt, *Hellenistische Häuser in Pergamon*; M. Wolf, *Hellenistische Häuser in Sizien*; P. Schneider, *Zum alten Sekos in Didyma*; M. Sicker, ...

- 18.5 9.00-12.30 E. Hansen, *Die Schosspavillons in Kopenhagen*; K. Tragbar of K. Zschke, ...; M. Lüpnitz, *Zum Obergaden des Kölner Doms*; K. Kiem of J. Tomlow, ...; J. Dröge, *Wohnbauten in Leiden*; W. Fock, *Häuser am Rapenburg in Leiden.*

14.30 Wandeling in Leiden

- 19.5 Excursie naar Delft of Den Haag

Dirk J. de Vries

Korstmossen en muurbloempjes

Berends, G. - *Historische houtconstructies in Nederland*, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (Arnhem 1996), ISBN 90-70103-18-4 [verschijnt april 1996].

Berends, G. - 'Stortkanalen in muren', *Restauratievademecum RVblad Koker 01* - 1-5 (Zeist 1995).

Bleek, M. van, R. Crols en T. Knibbelder - *Postkantoren*, deel 1 in de Gelderse Monumentenreeks (Utrecht 1995), ISBN 90-5345-061-0.

Blom, A. van der - *Lieven de Key, Haarlems stadsbouwmeester. Een Vlaamse emigrant en zijn rijke nalatenschap* (Haarlem 1995).

Drunen, A. van - 'Bouwhistorisch onderzoek', *Monumenten* 12 (1995), 4-7.

Dröge, J. en C. van der Geer, - 'Eenige versiering zou echter wel gewenscht zijn'. *Leven en werk*

- van architect *Piet Sanders (1882-1937)* (Schiedam 1995).
- Dunk, T.H. von der** - 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 91-114.
- Emmens, K.** - 'Bouwhistorisch onderzoek; Zoals een goede wetenschap betaamt!', *Monumenten* 1/2 (1996), 6-8.
- Emmens, K.** - 'Het doxaal in de Sint-Joriskerk te Amersfoort', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 81-90.
- Eynde, G. van den (red.)** - *Het klooster Sint-Catharinadal; archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda, deel 2 (Breda 1995), ISBN 90-801538-6-9.
- Glaudemans, A.H.M. en J.A. van der Hoeve** - 'De Berckepoort in Dordrecht; de praktische toepassing van bouwhistorisch onderzoek (ontleding) in het ontwerpproces', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 156-162.
- Glaudemans, R. en R. Gruben** - 'Een voorname boerderij in Tongelre; Bouwhistorisch onderzoek naar 't Hofke 13' *Brabants Heem* 4-1995 ('s-Hertogenbosch), 142-149.
- Groot, H.L. de (red.)** - *Cultuurhistorische effectrapportage 'Leidsche Rijn'* (Utrecht 1995), ISBN 90-73448-05-0
- Gruben, R.J.W.M.** - 'De vroegste toepassing van kruislagen; een aanzet tot inventarisatie', *Restauratievademecum RVblad Metselen in baksteen* 02 - 1-11 (Zeist 1995).
- Haafte, C.J. van,** - *Van ethiek naar strategie; Derde nota Monumenten Groningen*, uitgave van de gemeente Groningen (Groningen 1995).
- Hausbau in Görlitz, in der Lausitz und in Böhmen; Gaststätten und Kneipen*, Jahrbuch für Hausforschung, band 43 (Marburg 1995).
- Hoffsummer, P.** - 'Les charpentes de toitures en Wallonie; typologie et dendrochronologie (XIe - XIXe siècle)', *Etudes et Documents; Monuments et sites* 1 (Namur 1995).
- Jansma, E.** - *RemembeRINGS; The development and application of logical and regional tree-ring chronologies of oak for the purposes of archaeological and historical research in the Netherlands* (Amsterdam 1995).
- Kamphuis, J.** - 'Een bouwhistorische opname van Visstraat 12, Breda', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 149-155.
- Klück, B.** - 'De Sterrenwacht Zonnenburg te Utrecht: een bouwhistorische verkenning', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 143-148.
- Olde Meierink, B. e.a. (red.)** *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), ISBN 90-3545-072-6.
- Peet, C.J. van der, en G.P.H. Steenmeyer** - *De Rijksbouwmeesters* (Rotterdam 1995).
- Penders, J.M.H.** - 'Een bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 135-142.
- Monumenten breed bekeken; Monumentenzorg op weg naar 2000*, uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist 1995).
- Steijn, P.P.** - *Meestertekens op het dak; een verkenning naar de verschijningsvormen van troiseerloodjes van ± 1580 tot 1995 (z.p. z.j. [1995])*, ISBN 90-802381-1-2.
- Strijbos, H.** - *Kerken van heren en boeren; bouwhistorische verkenningen naar de middeleeuwse kerken in het kwartier Kempenland ('s-Hertogenbosch 1995)*, ISBN 90-70197-31-6 geb.

Illustratie voorzijde: *Plattegrond van de kelder en begane grond van het gotische huis Václavské nám (Wenzelsplatz) 183 in Kuná Hora, Bohemen (uit: Milada Radová en Milena Hauserová, 'Das schmale Reihenhäuser der gotischen Städte in Böhmen', in: Hausbau in Görlitz, in der Lausitz und in Böhmen; Gaststätten und Kneipen, Jahrbuch für Hausforschung, band 43 (Marburg 1995))*.